

Предко Олена Іллівна,
*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри релігієзнавства філософського факультету,
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
orcid.org/0000-0002-9908-7788
olenapredko@knu.ua*

РЕЛІГІЙНА БЕЗПЕКА/НЕБЕЗПЕКА: МОЖЛИВОСТІ ТА ЗАГРОЗИ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

У статті досліджується феномен «релігійна безпека/небезпека» в контексті державно-церковних відносин, акцентується увага на проблеми, перспективні можливості та ризики в даній царині. Звернено увагу на особливості проблеми безпека/небезпека в міфо-релігійних уявленнях, в яких відображалися прагнення людей знайти сенс і порядок у світі, де були наявні як позитивні, так і негативні аспекти життя, що проявлялися через дуалістичний підхід, де існують сили, які захищають і забезпечують стабільність, і сили, що представляють загрози та руйнування. Відзначено, що проблема релігійної безпеки відстежується у взаємодії та співпраці між державою та Церквою, які охоплюють сукупність різноманітних зв'язків, що проявляється на особистісному, міжособистісному, інституційному та державно-правовому рівнях. Зазначено, що релігійна безпека в контексті державно-церковних відносин повинна включати такі складники, як профілактичні заходи та вироблення системи протидії небезпекам. Звернено увагу на те, що державно-церковні відносини є важливим компонентом забезпечення національної безпеки України, сприяючи стабільності, соціальній гармонії, захисту від зовнішнього впливу, підтримці національної ідентичності та попередженню релігійної радикалізації. При цьому взаємодія між державою та релігійними організаціями має бути збалансованою і враховувати як можливості для розвитку суспільства, так і потенційні загрози. Державна політика у сфері державно-церковних відносин повинна бути спрямована на забезпечення релігійної свободи, підтримку міжрелігійного діалогу, профілактику екстремізму та сприяння соціальній стабільності. Підкреслено, що лише таким чином можна досягти партнерських відносин, що сприятимуть розвитку демократичного та толерантного суспільства.

Ключові слова: релігійна безпека/небезпека, державно-церковні відносини, свобода віросповідання, партнерські відносини, державна політика у сфері державно-церковних відносин.

Predko Olena,
*Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor at the Department
of Religious Studies of Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
orcid.org/0000-0002-9908-7788
olenapredko@knu.ua*

RELIGIOUS SECURITY/DANGER: OPPORTUNITIES AND THREATS IN THE SPHERE OF STATE-CHURCH RELATIONS

The article examines the phenomenon of “religious security/danger” in the context of church-state relations, focusing on the problems, opportunities and risks in this area. Attention is drawn to the peculiarities of the problem of security/danger in mytho-religious ideas, which reflected the desire of people to find meaning and order in a world in which there were both positive and negative aspects of life, manifested through a dualistic approach, where there are forces that protect and ensure stability and forces that pose threats and destruction. It is noted that the problem of religious security is monitored in the interaction and cooperation between the state and the church, which covers a set of various relations that manifests itself at the personal, interpersonal, institutional and state-legal levels. It is noted that religious security in the context of church-state relations should include such components as preventive measures and the development of a system for countering dangers. The author emphasizes that church-state relations are an important component of ensuring the national security of Ukraine, contributing to stability, social harmony, protection from external influence, support for national identity and prevention of religious radicalization. At the same time, the interaction between the state

and religious organizations should be balanced and take into account both opportunities for the development of society and potential risks. The state policy in the field of church-state relations should be aimed at ensuring religious freedom, supporting interreligious dialogue, preventing extremism and promoting social stability. It is emphasized that this is the only way to achieve partnerships that will contribute to the development of a democratic and tolerant society.

Key words: religious security/danger, church-state relations, freedom of religion, partnerships, state policy in church-state relations.

Актуальність теми дослідження. Повномасштабна війна Росії проти України, поставивши виклики перед сьогодишньою цивілізацією та змінивши державно-церковні та міжособистісні стосунки, спричинила геополітичні зміни, їх переформатування та суттєво прискорила кризові тенденції в сучасному світі, призвела як до загострення проблеми національної безпеки та завдала неймовірної шкоди її міжнародним гарантіям, так і засвідчила неефективність наявних механізмів упередження тих ризиків, що містяться в цій царині. У цьому контексті особливо чутливою виявилася релігійна безпека як складова частина національної безпеки, як той чинник формування відносин Церкви і держави – двох соціальних інститутів, котрі мають своє призначення в суспільстві, реалізуючи свою функціональність. Водночас упродовж усієї історії їх становлення та розвитку вони знаходилися в певній взаємодії взаємозв'язків, взаємовідносин у системі «безпека – небезпека», позаяк ця сфера є вразливою, зокрема в період криз, катаклізмів та гібридних війн.

Аналіз досліджень. За останні роки феномен релігійної безпеки не сходить із наукового поля релігієзнавчого дискурсу, що зумовлено, по-перше, коронавірусною пандемією, коли змінилося контекстуальне поле релігійних практик та виникло питання про їх віртуалізацію; по-друге, російсько-українською війною, коли росія активно використовує релігійні наративи для обґрунтування своєї агресії та мобілізації підтримки серед населення, коли на окупованих територіях і в зоні бойових дій релігійні меншини, зокрема протестанти, греко-католики, мусульмани та інші стикаються з переслідуваннями, дискримінацією та насильством із боку проросійських сил; по-третє, коли використання релігії як засобу маніпуляції та розділення суспільства створює додаткові виклики для національної безпеки України; по-четверте, в умовах війни релігійна ідентичність стає важливим фактором національної ідентичності та самосвідомості українців, позаяк підтримка

незалежності української Церкви стає символом національної самостійності та опору російській агресії.

Тому й цілком закономірно, що нині постало питання з'ясування методологічних засад аналізу релігійної безпеки, що досліджуються в працях А. Колодного, А. Конверського, М. Нестерової, О. Предко, Л. Филипович, Є. Харьковценка та ін. У низці праць (В. Бондаренко, В. Єленський, С. Здіорук, А. Корчагіна, М. Палінчак, В. Токман та ін.) подається аналіз релігійної безпеки у сфері державно-церковних відносин, державного управління, зокрема звертається увага на її інституційне забезпечення, роль її наукового й інформаційного складників та недоліки нормативно-законодавчих актів (декларативність, «безадресність», відсутність чітких механізмів реалізації та контролю за виконанням приписів тощо).

Метою дослідження є вивчення сутності релігійної безпеки та небезпеки, аналіз їх можливостей і загроз у контексті взаємин між державою та Церквою.

Виклад матеріалу дослідження. Ідеї про безпеку та небезпеку започатковуються ще в міфо-релігійних уявленнях, в яких формувалося світосприйняття первісної людини, конструювалися захисні бар'єри, які уможливлювали збереження її життя. Зазвичай людина, потрапивши у важке становище, переживає стан тривоги, в якому переплітаються віра, надія, любов та страх як ті екзистенціали, в котрих схоплюється теперішність і вічність як певне зазирання в її нескінченність і прагнення її персоналізувати й функціонально презентувати як оберігаючий засіб, що й призводить до появи різних божеств, які покликані були виконувати захисну функцію. Наприклад, Секурітас (лат. *Securitas*-безтурботність, безпека) – римське божество, яке забезпечувало стабільність і процвітання Римської імперії, захищаючи її від ворогів, заворушень й інших небезпек. Культ Секурітас був особливо поширений у періоди політичної нестабільності або військових загроз, коли потреба в безпеці була

особливо актуальною. Секурітас часто зображували на римських монетах, що уможливило легітимацію влади, її сакральний характер. Секурітас – божество, що могло бути представлене у вигляді жінки, що сидить на троні або стоїть зі скіпетром чи іншим символом влади і стабільності. Іноді дане божество супроводжували написи, що підкреслювали його роль у забезпеченні безпеки.

Натомість у слов'янській міфології Білобог та Чорнобог – це дуалістична пара богів, що втілювали протилежні сили добра та зла. Вони символізували два аспекти світу, зокрема Білобог уособлював світло, добро, процвітання та гармонію, тоді як Чорнобог асоціювався з темрявою, злом, руйнацією і небезпекою. Така ідентифікація дуальності богів є основою багатьох міфів, у яких ці боги перебувають у постійному протистоянні, що визначає природні та моральні закони. Український мовознавець, етнограф Я. Головацький підкреслював: «Слов'яни визнавали також добре начало під іменем Білобога, протилежне злому, що звався Чорнобог <...> При святах та урочистостях обносили вони чашу з благословіннями і закляттями, вірячи, що щастя походить від доброго бога (Білобога), а зло від злого (Чорнобога)» (Головацький, 1991, с. 27). Власне, Білобог і Чорнобог уособлювали амбівалентність, взаємодію протилежних сил, які необхідні були для підтримки як суспільного, так і космічного балансу. Їх боротьба і протистояння символізували вічну боротьбу між добром і злом, світлом і темрявою. Ця дуальність є центральним елементом слов'янського світогляду, відображаючи їх уявлення про гармонію та рівновагу в природі й безпековий/небезпековий аспект життєдіяльності людини.

Етимологічно концепти «безпека/небезпека» пов'язані зі слов'янським міфологічним персонажем – Пекуном, який уособлював злі сили та пов'язувався з підземним світом, який у слов'янській міфології виступав як символ темних, злих сил, що діють у світі, і його образ мав значний вплив на народні вірування та традиції. Певним оберегом проти Пекуна був вислів: «Чур тобі, Пек!» Зазначимо, що етимологія слова «безпека» походить від старослов'янських коренів. Воно складається із двох частин: «без-» – префікс, який має значення «відсутність», «незахищеність» або «не»

(заперечення) та «пека», що означає «небезпека», «загроза», «ризик». Це слово може бути споріднене з праслов'янським коренем «рекъ», який пов'язаний з поняттями «пекти», «палити» або «гарячий», що символізує небезпеку чи загрозу. Власне, «безпека» буквально означає «відсутність небезпеки» або «вільний від загроз». Отже, навіть із цього невеликого історичного екскурсу можна висувати, що саме в первісну епоху формувалася ідея безпеки, яка забезпечувала, з одного боку, вироблення певної системи практик як допоміжних чинників нейтралізації страху, невпевненості тощо, а з іншого – сприяла посиленню захисної функції різних богів і сил як своєрідного засобу збереження цілісності людини.

Визначаючи зміст релігійної безпеки, важливо враховувати необхідність захисту, збереження і підтримки діяльності тих релігійних спільнот, які забезпечують стабільне функціонування та самобутній розвиток державно-конфесійних та міжконфесійних відносин, сприяють духовному розвитку людини та вихованню гуманних якостей. Діяльність цих спільнот повинна бути спрямована на національні інтереси країни та базуватися на демократичних цінностях і принципах громадянського суспільства. У Законі України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» зазначається, що держава зобов'язана захищати право на свободу совісті, релігії та об'єднання в релігійні організації, що включає право громадян змінювати свою релігію та переконання, а також право релігійних організацій змінювати підлеглість релігійним центрам (управлінням). Держава повинна забезпечувати захист цих прав від протиправних посягань із боку будь-яких осіб, релігійних чи інших організацій та іноземних держав (Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій», 2024).

За результатами соціологічного дослідження після початку повномасштабної агресії росії проти України значно збільшилась кількість громадян, які вважають, що події в країні розвиваються в правильному напрямку. Якщо в грудні 2021 року таких було 20%, то у вересні-жовтні 2022 року цей показник зріс до 51%. Найвищого рівня він досяг у лютому-березні 2023 року, коли сягнув 61%. Серед низки інституцій, яким довіряють українці, названа

довіра Церкві (62,5%), громадським організаціям – 59%. Натомість переважній більшості державних інституцій висловлюється недовіра – Верховній Раді України – 78,5%, державному апарату – 77%, Уряду України – 72,5%, судовій системі – 70% (Разумков центр, 2024). Вважаємо, що недовіра до органів державної влади викликана не лише широкомасштабною корупцією в державних установах, зокрема випадками хабарництва та зловживання службовим становищем, що створюють відчуття несправедливості й беззаконня, маніпуляцій суспільною думкою та конфліктів. Не останню роль у недовірі українців до державних органів відіграють як надмірна підтримка державою однієї релігійної організації, що може призвести до дискримінації інших релігійних чи нерелігійних груп, спричиняючи напруженість і конфлікти, так і державні втручання в релігійну діяльність, що можуть порушувати права людини, зокрема свободу віросповідання. Причому взаємне неприйняття та конфлікти між різними релігійними групами можуть посилюватися, особливо якщо держава не забезпечує рівноправного ставлення до всіх релігій. Також певні розбіжності всередині релігійних організацій можуть бути поглиблені втручанням держави, що призводить до розколу і конфліктів всередині релігійних спільнот.

У цьому контексті важливим є міжрелігійний діалог, який є основою ефективних державно-конфесійних відносин. Цілком слушною є думка Святішого Вселенського патріарха Варфоломія, який підкреслював: «Коли людина прихиляє свою душу і серце, вдається до діалогу, відбувається щось священне. У самій готовності прийняти іншого без страху та гніву спалахує якась таємнича іскра, і присутність чогось – чи Когось – значно більшого від нас, знімає тягар із наших плечей. Тоді ми розуміємо, що плоди діалогу набагато перевершують пов'язаний із ним ризик» (Вселенський Патріарх Варфоломій, 2011, с. 332). Однак діалог між державою та Церквою повинен ґрунтуватися на певних принципах, зокрема: держава повинна гарантувати та поважати право кожного на свободу совісті та релігійних переконань, забезпечуючи рівноправне ставлення до всіх релігійних організацій без надання привілеїв жодній з них; відносини між державою та релігійними організаціями мають будуватися на основі взаємної

поваги та розуміння; релігійні організації повинні діяти в межах законодавства, а держава має забезпечувати правовий захист їх прав та інтересів; спільній співпраці держави та релігійних організацій у розв'язанні соціальних, культурних, освітніх та інших важливих питань тощо.

У посібнику «Віра, діалог і безпека. Сприяння діалогу та спільним діям» Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) особливу увагу звертає на те, щоб держава створювали умови для діалогу та спільних дій, а не контролювали їх (Belief, dialogue and security. Fostering dialogue and joint action across religious and belief boundaries, 2024, p. 10). При цьому діалог і спільні дії повинні виникати природно, а не бути нав'язаними державою як обов'язковий процес, що спускається зверху вниз, незалежно від бажань і потреб учасників. Адже діалог на основі взаємної поваги між державою та Церквою: по-перше, гарантує свободу віросповідання, що є фундаментальним правом людини; по-друге, незалежність релігійних організацій від державного контролю сприяє зміцненню довіри громадян до обох інститутів, позаяк довіра є основою стабільного та мирного суспільства; по-третє, допомагає розв'язувати конфлікти мирним шляхом, запобігаючи їх ескалації; по-четверте, коли держава не нав'язує своїх завдань релігійним організаціям, знижується ризик використання релігії для політичних цілей або просування державного іміджу; по-п'яте, спільні дії, засновані на партнерстві, сприяють активній участі релігійних організацій у громадському житті, уможлиблюють розвиток громадянського суспільства.

Церква може відігравати важливу роль як у вихованні моральних та етичних норм, сприяючи стабільності та злагоді в суспільстві, так і в залученні до благодійної діяльності, надаючи допомогу нужденним, що може знижувати соціальну напругу та сприяти соціальній згуртованості. Також релігійні організації можуть сприяти формуванню патріотичних настроїв серед населення, підтримуючи національні цінності та ідеї. У часи криз Церква може надавати моральну підтримку громадянам, зміцнюючи їхню віру в державу та її інститути. Однак занадто тісні відносини між державою та Церквою можуть призвести до того, що остання може стати інструментом політичної боротьби,

що сприяє руйнації її авторитету та незалежності. Також надання переваги одній релігії або конфесії може призвести до дискримінації інших релігійних груп, що може спричинити соціальну напругу та конфлікти. Надмірний вплив Церкви на державну політику може призвести до обмеження прав і свобод громадян, включаючи свободу віросповідання, свободу слова та інші базові права.

Однак релігійна свобода визначається певними рівнями її сприйняття, зокрема особистісним (світоглядні пріоритети, ціннісні орієнтації, релігійні традиції тощо), міжособистісним (відносини як всередині однієї конфесії, так і з представниками інших конфесій, а також взаєморозуміння та співпраця з представниками світської сфери); інституційним (взаємодія з органами державної влади, інститутом сім'ї, громадськими організаціями та ін.); державно-правовим (регламентований нормативно-правовими документами, контроль за недопущенням зловживань релігією тощо) (Predko & Predko, 2024, с. 71). Вважаємо, що на питання безпеки/небезпеки у сфері державно-церковних відносин впливає важливість свободи віросповідання для особистісного розвитку і психологічного благополуччя, оскільки її обмеження може призвести до внутрішніх конфліктів. Причому релігія часто відіграє важливу роль у формуванні соціальних зв'язків, зокрема в цьому контексті безпека полягає в підтримці толерантності, взаємоповаги та розуміння між представниками різних релігійних груп. Установлення прозорих механізмів співпраці між державними органами та релігійними інституціями для розв'язання соціальних, освітніх і культурних питань убезпечує від непорозуміння, конфліктів та посилення напруги у відносинах. Однак відсутність чіткої законодавчої бази у сфері державно-церковних відносин може призводити до правових конфліктів і зловживань. Важливо враховувати всі ці аспекти для побудови стабільних і партнерських взаємин між державою та Церквою.

Загалом, стратегії управління можливостями та ризиками в даній царині включає такі установки: по-перше, державна політика щодо відносин із Церквою повинна ґрунтуватися на партнерській моделі, забезпечуючи рівні права та можливості для всіх релігійних організацій; по-друге, важливо мати чітку правову базу, що

регулює державно-церковні відносини, запобігаючи зловживанням та забезпечуючи захист прав і свобод громадян; по-третє, сприяння діалогу між релігійними лідерами та державними органами може допомогти у розв'язанні конфліктів і зміцненні соціальної злагоди; по-четверте, спільні програми, проекти, гранти з підвищення рівня релігійної толерантності та розуміння можуть сприяти зменшенню напруги та запобіганню конфліктам.

Серйозною проблемою для України залишається політика терору та обмеження прав вірян на тимчасово окупованих територіях, що проявляється в тому, що окупаційні адміністрації застосовують дискримінаційні механізми щодо свободи совісті та віросповідання. Утисків зазнають релігійні організації, які не підтримують російський політичний режим, є проукраїнськими або прозахідно орієнтованими. Однак соціальна та політична активізація релігійних громад у росії та Україні буде лише зростати найближчими місяцями, залишаючись ключовим елементом для розуміння мотивів людей та держав, оскільки релігія як інституційна структура і жива спільнота, здатна як загострювати конфлікт, так і сприяти пошуку мирних рішень (Leustean, 2023).

Проте стан зі свободою совісті та релігії на територіях, підконтрольних уряду України, та тимчасово окупованих росією, кардинально різниться. Тому зміцнення ідентичності української нації та нейтралізація імперського релігійного впливу Московського патріархату і російського євразійства має бути одним із пріоритетів державної безпекової гуманітарної політики (Здіорук & Токман, 2023, с. 33). Ця політика у сфері державно-церковних відносин включає забезпечення свободи віросповідання для всіх релігійних громад без дискримінації; гарантування права на свободу совісті та релігійних переконань, включаючи право на зміну віри; розроблення та впровадження заходів для запобігання релігійному екстремізму та радикалізму; сприяння діалогу між різними релігійними групами для забезпечення мирного співіснування; проведення заходів для підвищення рівня толерантності та взаєморозуміння в суспільстві; протидію впливу іноземних релігійних організацій, які використовують релігію для політичного тиску або дестабілізації ситуації в країні; підтримку релігійних організацій,

які сприяють зміцненню національної ідентичності та культурної спадщини; створення чіткої та прозорої правової бази для взаємодії держави і релігійних організацій; забезпечення рівноправного ставлення до всіх релігійних груп без надання привілеїв жодній з них.

Оскільки російсько-українська війна контекстуально змінила державно-церковні, міжконфесійні відносини, переформатувала та змінила сутнісні вектори релігійної безпеки/небезпеки, пропонуємо звернути увагу в цій сфері на такі моменти (Предко & Козар, 2021, с. 142–143).

1. Необхідно внести певні корективи до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» з метою розширення та легітимізації нових форм комунікативних практик між органами влади та релігійними організаціями.

2. Вже давно назріла нагальна потреба у створенні довгострокової Концепції релігійної безпеки як системи офіційних поглядів на вдосконалення державно-церковних відносин, зміцнення світських засад держави та недопущення використання релігії в деструктивних цілях, причому в цій Концепції необхідно прописати механізми її імплементації в різні сфери.

3. Доцільно створити вебпортал як комунікативний майданчик між органами влади та релігійними інституціями, який може стати важливим інструментом для покращення взаємодії та співпраці між цими структурами. Така платформа дозволить ефективно обмінюватися інформацією, організовувати круглі столи, дискусії та інші заходи, що сприяють розв'язанню актуальних питань у сфері релігійної безпеки та розвитку державно-конфесійних відносин.

4. В Україні необхідно вжити систему превентивних заходів (інформаційно-просвітницька робота, розроблення законодавства, забезпечення міжрелігійного діалогу, координація з релігійними інститутами тощо) для протидії релігійним загрозам, що здійснюється в активних і завчасних діях, спрямованих на

запобігання виникненню релігійних конфліктів, насильства, екстремізму та іншої дестабілізації, пов'язаної з релігійними факторами.

Висновки. Отже, релігійна безпека – це стан, за якого гарантовано захист, збереження релігійної свободи, духовних цінностей та релігійних інститутів. Забезпечення релігійної безпеки є важливим чинником для досягнення соціальної гармонії, стабільності та взаємоповаги між релігійними громадами та між релігійними організаціями і державою. Причому вона включає: забезпечення свободи віросповідання та рівності релігійних громад; створення умов для конструктивної взаємодії держави та релігійних організацій; інтеграцію релігійно-духовних цінностей у суспільне життя, що сприяє зміцненню моральних основ суспільства. Натомість спричиняють небезпеку такі чинники, як: релігійні конфлікти, які можуть призвести до соціальної дестабілізації; дискримінація, насильство або переслідування за релігійними переконаннями; маніпуляція релігійними ідеями для досягнення політичних чи економічних цілей; зловживання релігійними організаціями своїм впливом на суспільство для підризу державної безпеки. Держава, забезпечуючи правовий захист релігійної свободи, повинна створювати умови для рівноправності релігійних організацій та протидіяти будь-яким проявам дискримінації чи насильства на релігійному ґрунті. Для ефективного забезпечення релігійної безпеки необхідна як збалансована модель державно-церковних відносин, що враховує інтереси релігійних громад і забезпечує їх інтеграцію в суспільство без загрози для світського характеру держави, так і цілеспрямована робота як держави, так і релігійних організацій у сфері просвітництва, діалогу та співпраці. Важливо здійснювати збалансований підхід до управління цими відносинами, щоб максимізувати їх позитивний вплив та мінімізувати можливі негативні наслідки.

Список використаних джерел:

- Головацький, Я.Ф. (Ed.). (1991). *Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія*. Довіра.
- Предко, О.І. Козар, К.В. (2021). Релігійна безпека: практичні аспекти та рекомендації органам державної влади. *Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії. Монографія*. Видавництво ФОП Кушнір Ю.В.
- Вселенський Патріарх Варфоломій. (2011). *Віч-на-віч із Тайною*. Dukh i Litera.
- Разумков центр. (2024). *Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу (вересень 2024 р.)*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r>

Здіорук, С. І. Токман, В. В. (2023). *Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України: аналіт. доп.* НІСД.

Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій». № 3894-IX (2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text>

Belief, dialogue and security. Fostering dialogue and joint action across religious and belief boundaries. (2024). OSCE/ODIHR.

Leustean, L. N. (2023). *Is Russia's Invasion of Ukraine still a Religious War?* URL: <https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2023/02/is-russias-invasion-of-ukraine-still-a-religious-war/>

Predko, O., Predko, D. (2024). Religious Security: Its Essence and Main Factors (Ukrainian Context). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 44(3), 58–73. <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2516>

References:

Holovac"kyj, Ya. F. (Ed.). (1991). *Vykłady davn'oslov'yans'kyy lehend, abo mifolohiya. [The exposition of the ancient Slavic legends, or mythology].* Dovira. [in Ukrainian].

Predko, O. I. & Kozar, K. V. (2021). Relihijna bezpeka: praktychni aspekty ta rekomendaciyi orhanam derzhavnoyi vlady [Religious security: practical aspects and recommendations for public authorities]. In *Relihijna bezpeka v Ukraini v umovax koronavirusnoyi pandemiyi. Monohrafiya*. Vydavnytstvo FOP Kushnir Yu.V. [in Ukrainian].

Vselens"kyj Patriarx Varfolomij. (2011). *Vich-na-vich iz Tajnoyu [Face to face with the Mystery.]*. Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Razumkov centr. (2024). *Ocinka sytuaciyi v krayini ta diyal'nosti vlady, dovira do social'nyx instytutiv, politykiv, posadovciv ta hromads'kyy diyachiv, vira v peremohu(veresen 2024r.) [Assessment of the situation in the country and the activities of the authorities, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, faith in victory (September 2024)].* Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r> [in Ukrainian].

Zdioruk, S. I. & Tokman, V. V. (2023). *Derzhavno-cerkovni ta suspil'no-relihijni vidnosyny v umovax vijny Rosiyi proty Ukrainy: analit. dop. [State-church and socio-religious relations in the context of Russia's war against Ukraine: analytical report].* NISD. [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro zaxyst konstytucijnoho ladu u sferi diyal'nosti relihijnyx orhanizacij" [Law of Ukraine "On Protection of the Constitutional Order in the Field of Activities of Religious Organizations"]. № 3894-IX (2024). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text> [in Ukrainian].

Belief, dialogue and security. Fostering dialogue and joint action across religious and belief boundaries. (2024). OSCE/ODIHR.

Leustean, L. N. (2023). *Is Russia's Invasion of Ukraine still a Religious War?* Retrieved from: <https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2023/02/is-russias-invasion-of-ukraine-still-a-religious-war/>

Predko, O., & Predko, D. (2024). Religious Security: Its Essence and Main Factors (Ukrainian Context). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 44(3), 58–73. <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2516>